

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱۰۶۷۹۵

دانشگاه باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی

عنوان

عوامل اجتماعی

تحول فقه سیاسی شیعه در ایران معاصر

(با تأکید بر آیه الله محمد حسین نائینی (ره) و امام خمینی (ره))

استاد راهنما

حجة الاسلام والمسلمین دکتر نجف لکزایی

استاد مشاور

حجة الاسلام والمسلمین دکتر داود فیرحی

نگارش و پژوهش

ایوب سلطانی

۱۳۸۷ / ۳ / ۲۳

۱۳۸۶ / ۵ / ۴۶۹۵

کتابخانه
مجلس شورای اسلامی
تهران

تقدیم به :
روح بلند روح خدا
احیاگر اسلام ناب
و ترجمان عملی عینیت دیانت و سیاست

تقدیر و تشکر

پژوهش حاضر مرهون راهنمایی‌ها و مساعدت‌های کسانی است که با صبر و لطف بی‌شائبه خویش امکان فراهم آمدن آن را میسر ساختند بدین خاطر از همه آنها کمال قدردانی و سپاسگذاری را دارم به ویژه ریاست محترم دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام جناب استاد پارسانیا و معاونت محترم آموزشی و پژوهشی جناب آقای دکتر موسوی و نیز جناب استاد دکتر نجف لکزیایی که علی‌رغم مشغولیت‌های پژوهشی و تدریسی، با حوصله و گشاده رویی خود مرا در این امر رهنمون شدند. و جناب استاد دکتر داود فیرحی که مشاورت این رساله را عهده دار بودند و جناب استاد دکتر ستوده که با تدابیر دلسوزانه خویش گره از کارم گشودند.

و سرانجام از جناب آقای کریم‌تبار که امور خدمات رایانه‌ای رساله حاضر را بر عهده گرفتند.

حکیده

این رساله در صدد بررسی عوامل سیاسی اجتماعی نقش آفرین در تحول فقه سیاسی معاصر شیعه در ایران با محوریت فقه سیاسی میرزای نائینی و حضرت امام است و گستره زمانی مشروطیت تا انقلاب اسلامی را در بر می‌گیرد. مسأله اصلی این نوشتار این است که چه عوامل سیاسی اجتماعی دست به دست هم داده و منجر به تحولات نوینی در فقه سیاسی شیعه نزد آیه الله نائینی و امام خمینی شده است؟

در پاسخ به این سؤال به بررسی و تحلیل این فرضیه پرداختیم که وقوع حوادث گوناگون سیاسی اجتماعی در ایران معاصر به ویژه واقع شدن مشروطیت و انقلاب اسلامی به عنوان دو حادثه شاخص سیاسی معاصر و متشخص به حاکمیت قانون، دموکراسی و شریعت، واکنش دستگاه اجتهادی شیعه را در برداشت. فقیهان نامی و نوآوری چون نائینی و امام با لحاظ شرایط و الزامات زمانی خویش در ساحت سیال سیاست دست به اجتهاد زدند و با پیوند دادن دین و سیاست و مبنا قرار دادن اصول و مبانی عقلی و نقلی شریعت، فقه سیاسی را سامان دادند.

بر این اساس، به مقتضای تأثیر زمان و مکان در اجتهاد، اگر این دو فقیه در مختصات زمانی و مکانی دیگری با عوامل اجتماعی مخصوص به خود دست به اجتهاد می‌زدند طبیعتاً فقه سیاسی دیگری بروز می‌کرد. میرزای نائینی به عنوان اولین فقیه طراح حکومت به شکل نوین آن در تألیف رساله تنبیه الامة و تنزیه الملة همت گمارد و در فضای مشروطیت در جهت هضم معقول مفاهیم نو ورود هم چون تفکیک قوا، حکومت پارلمانی، عدالت اجتماعی، آزادی و مساوات و غیره به واسطه دستگاه اجتهادی شیعه شد. وجود اصلاحگرانی چون سید جمال الدین اسد آبادی و شیوع افکار نوین به وساطت مختلف و چیرگی اجتهاد اصولی معتدل بستر مناسبی را برای تحول و توسعه فقه سیاسی عصر مرحوم نائینی فراهم آورد.

از رساله مرحوم نائینی برمی‌آید دغدغه و دل مشغولی اساسی وی توجیه مشروعیت مشروطه و لوازم بر آمده از آن در پی نفی استبداد با همه جلوه‌های آن است.

در تحولات سیاسی ایران پس از مشروطه، انقلاب اسلامی، بزرگترین تحول در تاریخ آن است. از آن جا که یک انقلاب دربردارنده دو بخش سلب و ایجاب است فقه سیاسی امام، هم در قسمت سلبی که بر اندازی نظام سلطنت است و هم در قسمت ایجابی که تثبیت نظام جایگزین است ضمن توجه به عنصر زمان و مکان تحولاتی را آزموده که البته مبتنی بر اصول و مبانی فقهی خاص خود بوده است. فساد روز افزون حاکمیت استبدادی وقت بالأخص اقدام روز افزون به «ظرفیت شکنی» در تداوم پروژه «دین ستیزی» پس از «دین گریزی» عصر مشروطه به تدریج رویکرد اصلاحی فقه سیاسی امام را به رویکرد انقلاب متحول کرد. برای تأسیس حکومت مبتنی بر قانون و شریعت حضرت امام متناسب با اقتضات زمان و مکان و فضای به وجود آمده، اندیشه‌های فقهی سیاسی خویش را سامان می‌دهد و در بستر شرایط اجتماعی حاکم مقولاتی چون: تنبیه، امر به معروف و نهی از منکر، اجتهاد و تقلید، علمیت و مرجعیت و برخی قواعد فقهی مفاهیم محتوایی نوینی را متحمل شد. ورود امام به عرصه تشکیل حکومت و در پی آن ورود به صحنه مدیریت سیاسی علاوه بر تثبیت تحولات مفاهیم فقهی پیش گفته احیاناً به تکمیل و تنقیح آنها نیز انجامیده است. شوون و اختیارات ولایی فقیه و میزان نقش مردم در حاکمیت که با عنوان «جمهوریت» رسمیت یافت از جمله این مفاهیم کلیدی در فقه سیاسی امام می‌باشد.

ترکیب بدیع جمهوریت و اسلامیت با محوریت ولایت مطلقه فقیه مهم‌ترین تحول نوین فقه سیاسی در شرایط اجتماعی و مختصات زمانی عصر حاضر است.

به نظر می‌رسد از دید امام جمهوریت هدفی آلی و اسلامیت مقصدی اصالی است و از این رو وارد منظومه اندیشه سیاسی امام شد که در شرایط موجود به بهترین شکلی اسلام و قوانین آن را پویا می‌سازد و پایا نگه می‌دارد و چون ماهیت حکومت دینی را حاکمیت قوانینی الهی و اجرایی شدن آن می‌داند سراغ «سازوکاری» می‌رود که به بهترین شکل ممکن زمینه تحقق این حاکمیت را فراهم سازد.

تجربه عملی حکومت‌داری هم نشان داد که تصمیم‌گیری در اداره جامعه اسلامی و اجرای بهینه قوانین اسلامی با پشتوانه مردمی امکان‌پذیر است. امام این پشتوانه را هم در نامشروع ساختن نظام سابق و هم در مشروعیت بخشی به نظام لاحق مورد استناد قرار داده و آزادیها و حقوق مردم را در چارچوب قوانین آسمانی اسلام مورد تأکید خویش نهاده است.

ما در این رساله با سیری در برخی حوادث واقعه ایران معاصر بر آن بوده‌ایم تا تحولات هم سوی فقه سیاسی را با آن در قالب اندیشه اجتهادی نائینی و امام نشان دهیم و بیان کنیم که قرار گرفتن فقیه در شط حوادث، فقه سیاسی را به واکنش واداشته و به انبساط کمی و کیفی آن انجامیده است. اثبات فرضیه رساله ما را به نکاتی سوق می‌دهد:

۱. اگر حضور فقه در تمام حوزه‌های اجتماعی ضروری و فقه فلسفه عملی حکومت است پس حضور مؤثر فقیه نیز در عرصه‌های اجتماعی به عنوان تبلور عینی فقه لازم است. از کنج نشینی و گوشه‌گزینی نمی‌توان انتظار ظهور فقهی متحول و جامع‌نگر داشت.

۲. نوع برداشت و تحلیل فقیه از حوادث واقعه بر روند افتاء تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین وجود بازوهای تخصصی تحلیل‌گر در حوزه‌های مختلف به تولید فتاوی واقع بینانه و احکام متناسب با موضوعات می‌انجامد.

۳. از آن جا که احاطه همه جانبه بر مسائل و حوادث نو ظهور برای فقیه امکان‌پذیر نیست تدارک امکان انتقال و عرضه صحیح آن ضروری است تا فقیه بتواند با لحاظ موضوعات و ویژگی‌های آن احکام متناسب را استنباط نماید. بر متصدیان امور حکومتی است که این مهم را منظور نظر خویش داشته باشند.

۴. کثرت ورود مسائل و دگرگونی‌های آن با در نظر گرفتن ضرورت پاسخگویی فقه، تخصصی شدن فقه را می‌طلبد و این مطلوب نه تنها مورد تأکید است بلکه شرط تداوم حیات فقه است.

فهرست مطالب

۱. مقدمه: طرح تحقیق..... ۱
۲. طرح موضوع:..... ۱
۳. علت انتخاب موضوع:..... ۲
۴. اهمیت انتخاب موضوع:..... ۳
۴. فایده پژوهش:..... ۴
۵. هدف پژوهش:..... ۴
۶. سابقه پژوهش:..... ۵
۷. سؤال اصلی پژوهش:..... ۵
۸. فرضیه پژوهش:..... ۵
۹. مفروضات پژوهش:..... ۶
۱۰. مفاهیم و متغیرها:..... ۶
۱۱. سئوالات فرعی پژوهش:..... ۶
۱۲. روش پژوهش:..... ۶
۱۳. روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:..... ۷
۱۴. سازماندهی پژوهش:..... ۷

فصل اول: مفاهیم، کلیات و چارچوب نظری	۸
فقه:	۹
فقه سیاسی	۱۰
۱. فقه سیاسی به معنای عام	۱۰
۲. فقه سیاسی به معنای خاص	۱۱
اهمیت فقه سیاسی	۱۱
تحول فقه سیاسی	۱۲
فقه پویا، فقه ایستا	۱۳
ویژگی‌های اجتهاد پویا	۱۸
فقه تخصصی	۱۹
فقه متحول و تحول مفاهیم	۲۰
تحول فقه از دیدگاه شهید مطهری	۲۱
مفهوم تحول	۲۳
قضایای مفروضه و قضایای مطروده در مقوله «تحول»	۲۵
الف. قضایای مفروضه در مقوله تحول:	۲۵
ب. قضایای مطروده در مقوله تحول فقه سیاسی:	۲۵
نتیجه بحث مفهومی تحوّل:	۲۶
عوامل ریشه‌ای تحول فقه سیاسی	۲۷
الف. حضور و نفوذ در عرصه‌های اجتماعی سیاسی	۲۷
ب. داوری‌های عرفی	۲۸
ج. امضایی بودن نوع مسائل سیاسی	۲۸
جنبش مشروطه و فقه سیاسی	۳۲
عصر انقلاب اسلامی - عصر سلطه ستیزی - و فقه سیاسی	۳۳

فصل دوم: مشروطه خواهی و فقه سیاسی نائینی (ره).....	۳۵
مدخل:.....	۳۶
سیری اجمالی در زندگی علمی میرزای نائینی (ره).....	۳۷
آثار نائینی در فقه سیاسی.....	۴۰
۱- منية الطالب.....	۴۱
۲. المكاسب و البیع - تقریرات شیخ محمدتقی آملی (ره).....	۴۳
۳. حاشیه بر عروة.....	۴۴
عوامل اجتماعی تحول در فقه سیاسی نائینی.....	۴۵
الف - عوامل فکری - فرهنگی.....	۴۵
۱. شیوع افکار نوین.....	۴۶
منافذ شیوع افکار نوین در عصر نائینی:.....	۴۷
اندیشه‌های سید جمال اسدآبادی.....	۴۷
نشریات و مجلات عصر مشروطه.....	۴۸
جریان روشنفکری.....	۵۱
طبایع الاستبداد کواکبی.....	۵۳
۲. شیوع اندیشه امکان حکومت عدالت در عصر غیبت.....	۵۶
۳. پیروزی مشرب اصولی بر مشرب اخباریگری.....	۶۱
ب - عوامل سیاسی.....	۶۲
۱. قدرت یابی فقها در عرصه اجتماعی.....	۶۶
۲. هم سوئی و تعامل استبداد و استعمار.....	۶۸
تقسیم حکومت و سیاست.....	۷۱
فقدان بیان رابطه سلطان عادل و نمایندگان مردم.....	۷۴
حکومت شورویه.....	۷۵

قانون و مجلس جانشینان قوه عاصمه عصمت.....	۷۷
شرایط نمایندگان	۷۸
رای اکثریت.....	۷۹
مشارکت سیاسی	۸۰
تفکیک قوا.....	۸۲
آزادی و مساوات	۸۳
خاستگاه مساوات نزد نائینی و مراد از آن.....	۸۶
حقوق شهروندان	۸۷
لزوم حکومت مشروطه.....	۸۸
۳. قرب و بعد از کانون حوادث واقعه	۸۹
جمع بندی.....	۹۵
فصل سوم: انقلاب اسلامی - عصر سلطه ستیزی - و فقه سیاسی امام	۹۷
مدخل	۹۸
کشف الأسرار.....	۹۹
تحریر الوسيله	۱۰۰
البيع	۱۰۱
اصول کلی در فقه سیاسی امام	۱۰۱
اجتهاد و تقلید.....	۱۰۴
تقیه	۱۰۵
امر به معروف و نهی از منکر.....	۱۰۷
قاعده لاضرر	۱۰۸
عوامل بسترساز تحول در فقه سیاسی امام.....	۱۱۲

۱۱۲	۱. تکرر ظرفیت شکنی (شریعت ستیزی، قانون گریزی، سلطه سازی)
۱۱۵	نوع شرایط اجتماعی توأم با خصلت فردی
۱۱۸	انحصار «مشروعیت» در «قانون مبتنی بر شریعت»
۱۲۱	۲. ورود به عرصه حکومت
۱۲۲	شعور سیاسی ملت «شریعه‌ای بر حاکمیت دموکراسی، قانون و شریعت»
۱۲۳	۳. هجرت و ظهور عنصر ملت (طلیعه دموکراسی)
۱۲۹	نقش سلبی و ایجابی ملت در فقه سیاسی امام
۱۲۹	نقش مشروعیت بخشی ملت
۱۳۲	ایده‌ها و عوامل بستر ساز «جمهوریت» در فقه سیاسی امام
۱۳۴	فقه سیاسی امام و لوازم جمهوریت (آزادیهای سیاسی)
۱۳۵	آزادی بیان
۱۳۵	۴. ورود به عرصه مدیریت سیاسی
۱۳۶	توسیع در نقش روحانیت
۱۳۷	توسیع در نقش ملت
۱۳۸	توسیع در ولایت و زعامت امت
۱۴۱	تبلور فقه حکومتی در عرصه حکومت
۱۴۳	جمع بندی:
۱۴۴	خاتمه: جمع بندی و نتیجه گیری
۱۴۸	پیشنهاد موضوعاتی برای تحقیق
۱۴۹	فهرست منابع
۱۵۰	الف) کتابهای فارسی
۱۵۳	ب) کتابهای عربی
۱۵۵	ج) نشریات

مقدمه:

طرح تحقیق

۱. طرح موضوع:

موضوع اصلی این پژوهش، عوامل اجتماعی تحول فقه سیاسی شیعه در ایران معاصر با تأکید بر نظرات و اندیشه‌های سیاسی و حکومتی آیه الله میرزا محمد حسین نائینی و امام خمینی «ره» است.

از آن جا که ساحت سیاست سیال است و تغییر، ذاتی سیاست و اندیشه سیاسی است و مسائل و پدیده‌های متحوّل و نوپیدای آن به عنوان موضوعات فقه سیاسی، بالتبع احکام آن را متحول می‌کند و مناسبت حکم و موضوع طبق شرایط و مقتضیات امری بدیهی است بحث از اندیشه‌های سیاسی فقها و نگاه‌های مختلف آنان در درون یک مکتب فکری امکان می‌یابد و ما می‌توانیم از تحوّل اندیشه سیاسی حتی یک فقیه در بستر زمانی خاص خودش گفت و گو کنیم. آن چه این رساله در پی آن است تبیین فی الجمله علل و عوامل این تحوّل از مشروطه تا انقلاب اسلامی است که در صدر این گستره زمانی مرحوم میرزای نائینی و در خاتمت آن حضرت امام «ره» به عنوان نماد و تجسم فقه سیاسی قرار دارند و ما بیشتر با سیری اجمالی در اندیشه‌های سیاسی ایشان موضوع را پی می‌گیریم تا بحث حالت ملموس و محسوسی داشته باشد.

بدیهی است منظور ما از تحوّل، تغییر و به بدل افتادن اصول و مبانی ثابت فقهی در گذر زمان و یا زیر بنا بودن عوامل اجتماعی چون سیاست و اقتصاد و فرهنگ در شکل‌گیری شخصیت و فهم اربابان فقه سیاسی نیست؛ زیرا که اصول و کلیات فقهی فرا زمانی و ثابت است. اما بر این

باوریم که قابلیت «انطباق» با شرایط مختلف را دارا است؛ به طوری که این اصول و مبانی در رابطه با مصادیق و موضوعات، چارچوب پیدا می‌کند.

«عمل انطباق» نیز کار فقیه است. فرایند انطباق اصول کلی معلوم بر فروعات و حوادث متغیر، جوهره فقه سیاسی است که از آن به اجتهاد تعبیر می‌شود. موضوعی که در گذشته دارای یک حکمی بوده به ظاهر، همان موضوع در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع حکم جدیدی پیدا می‌کند؛ به این معنا که با شناخت دقیق روابط اجتماعی و سیاسی همان موضوع اول که از لحاظ ظاهر تغییری نکرده واقعاً موضوع جدیدی شده است که قهراً حکم دیگری می‌طلبد و مجتهد جامع شرایط با احاطه بر مسائل زمان خود و با استدلال قویم و دید باز که پویایی فقه را تضمین می‌کند، احکام فقهی را تبیین می‌نماید. این روند فقهی که مبنای اندیشه‌ای آن ریشه در همان اندیشه‌ها و برداشت‌های سنتی دارد اما با وسعت نظر و درک نقش زمان و مکان همراه است فقه سیاسی را متحول می‌کند و به عبارتی فقاهت و اجتهاد را متطور می‌سازد که به معنای فعال بودن و پاسخگو بودن اجتهاد است و لازمه اشراف فقیه به ابعاد مختلف موضوعات مستحدثه و استنباط احکام شریعت به وسیله عناصر علمی و متقن از منابع اصیل و معتبر می‌باشد.

مسئله اصلی این رساله نیز پیرامون همین موضوع اصلی شکل می‌گیرد که چه علل و عواملی در روند این تحول اثر می‌گذارند؟

۲. علت انتخاب موضوع:

یکی از موضوعاتی که بعد از انقلاب اسلامی توجه ارباب معرفت را به خود جلب نموده مسئله چگونگی تحول و پویایی فقه بوده است که پیرو آن مسائل متعددی شکل گرفت و از جمله مهمترین آنها نحوه موضع «فقه سیاسی» در مقابل با شرایط و مفاهیم جدید سیاسی و حکومتی بود. بدین لحاظ، شناخت عوامل تحول و تحقیق در روند عینی تحول فقه در سیره فقیهان حوزه فقه سیاسی برای نگارنده جالب و پر جاذبه به نظر رسید.

۳. اهمیت انتخاب موضوع:

در این پژوهش سعی بر این است که علل و عوامل تأثیرگذار در روند تحولات فقه سیاسی با محوریت اندیشه‌های سیاسی میرزای نائینی و امام «ره» به عنوان دو فقیه نامدار در عرصه فقه سیاسی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد به دست دادن این علل و عوامل و نمودن عینی شمه‌ای از تحولات در سیره عملی و نظری فقیهان نام آور فقه سیاسی در کارآمدسازی و کارآمد نمایی آن اهمیت پیدا می‌کند.

۴. فایده پژوهش:

بدون شک پژوهش‌هایی از این دست اگر روشمندان و تحقیقی بتواند موضوع خود را تحلیل کند و گرد و غبار ابهام از چهره آن بزدايد منجر به شکوفایی دانش سیاسی اسلامی خواهد گردید که در شرایط کنونی جامعه نوپای اسلامی امری بسیار ضروری می‌نماید.

۵. هدف پژوهش:

هدف اصلی و عمده پژوهشنامه حاضر، تحلیل و بررسی عوامل اجتماعی تحول در فقه سیاسی شیعه در ایران معاصر است و مقصود ما از معاصرت، گستره زمانی انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی است. برای رسیدن به این هدف، سمت و سوی پژوهش را به افکار و نظریات فقهی سیاسی میرزای نائینی «ره» و امام خمینی «ره» معطوف داشته‌ایم که به شکل قابل ملاحظه‌ای تحول و تطور داشته‌اند. با این نگاه، تاریخ عینی تحولات آن لحاظ می‌شود.

روابط فردی و اجتماعی در دهه‌های اخیر گسترش و پیچیدگی ویژه‌ای یافته است و در این بستر از تحولات و رخدادهای نوین، فقه سیاسی فقهای چون میرزای نائینی و امام خمینی بیشترین کنش و تحولات را به خود دیده و بیان ایشان را وارد عرصه‌های نوینی کرده است. تبیین عوامل تطوراتی که در این گستره زمانی شکل گرفته و احیاناً بازتاب این تحولات در فقه و آثار بر جای گذاشته آن، هدف این پژوهش را شکل می‌دهد.

۶. سابقه پژوهش:

تا آن جا که از تحقیق استقرایی نه چندان تام ما بر آمده فقدان پژوهشی در خصوص موضوع مورد بحث است. البته پژوهشگران و فرهیختگانی ارجمند در آثارگرانقدر خویش به طور عام به آن پرداخته‌اند که همان‌ها هم دستمایه و ره توشه نگارنده کم بضاعت را فراهم آورده است؛ بر این اساس چنین موضوعاتی به دلیل فقدان پیشینه قابل توجه، و تازگی مسائل آن همواره جای بحث و بررسی و تحقیق و تحلیل را دارد.

ما برای فراهم آوردن این نوشتار در درجه اول به آثار و تألیفات دو فقیه بزرگوار مورد نظر این پژوهش یعنی مرحوم نائینی و مرحوم امام اتکا نمودیم و برای تحلیل و وصول به آن چه مورد انتظار بود از آثار اندیشه ورانی که در این حوزه قلم فرسایی نموده‌اند و نوعاً در مقالات مندرج در مجلات مرتبط با موضوع آمده، بهره برده‌ایم. در این میان تنبیه الأمه و تنزیه الملة میرزای نائینی و صحیفه نور حضرت امام و مجله علوم سیاسی وابسته به دانشگاه باقرالعلوم بیشتر مورد توجه بوده است که شناسنامه تفصیلی آنها و سایر منابع مورد استناد در کتابنامه ذکر می‌گردد.

۷. سؤال اصلی پژوهش:

عوامل اجتماعی تحول در فقه سیاسی شیعه در ایران معاصر و به طور ویژه در فقه سیاسی میرزای نائینی و امام خمینی چه می‌باشد؟ و به عبارتی: چه شرایط اجتماعی موجب تحول در نظریه‌های فقه سیاسی در دوره معاصر شده است؟

۸. فرضیه پژوهش:

وقوع انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی در ایران معاصر با شاخصهای مشترک قانون، دموکراسی و شریعت، به عنوان متغیرهای مستقل اجتماعی با همه پیامدها و لوازم و آثارش منجر به تحول در فقه سیاسی نزد نائینی و امام خمینی شده است.

۹. مفروضات پژوهش:

- اصول کلی و منابع و ادله احکام سیاسی در فقه، ثابت و دگرگونی ناپذیرند و با دگرگونی احوال و شرایط، تغییری در آنها به وجود نمی‌آید. آن چه تحول و تطور می‌پذیرد نظریه‌ها و استنباطات فقهی است که اهداف احکام را در جامعه به عمل و اجرا می‌رساند.

- این تغییر و تحول در نظریه‌ها و استنباطها تابعی از شرایط اجتماعی است که در بستر زمان و مکان به وجود می‌آیند.

۱۰. مفاهیم و متغیرها:

مفاهیم (واژگان کلیدی): تحول، اجتهاد، فقه سیاسی، عوامل اجتماعی.

متغیر مستقل: بروز و ظهور عوامل عدیده اجتماعی - سیاسی فرهنگی - نوظهوری چون وقوع جنبش مشروطه و انقلاب اسلامی با شاخصهای متعارف خود: قانون، دموکراسی و شریعت.

متغیر وابسته: فقه سیاسی میرزای نائینی و امام خمینی به عنوان دو فقیه سیاسی در گستره زمانی مورد نظر.

۱۱. سئوالات فرعی پژوهش:

۱. مفهوم و ماهیت تحول فقه سیاسی چیست؟
۲. فقه سیاسی نائینی تحت عوامل اجتماعی عصر مشروطه چه تحولاتی به خود دیده است؟
۳. فقه سیاسی امام خمینی تحت عوامل اجتماعی عصر انقلاب اسلامی چه تحولاتی داشته است؟

۱۲. روش پژوهش:

روش این پژوهش به مقتضای موضوع، تبیینی و مبتنی بر جامعه‌شناسی معرفت است.

۱۳. روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:

از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

۱۴. سازماندهی پژوهش:

این پژوهش شامل یک مقدمه سه فصل و یک نتیجه‌گیری است.

در فصل اول: مفاهیم و کلیات را بررسی کرده‌ایم. هدف این فصل تحصیل چارچوب نظری و روش شناختی مورد نیاز برای مطالعه اندیشه‌های سیاسی و فقه سیاسی مرحوم نائینی و امام خمینی «ره» است. ما برای وصول به این هدف مشخصاً سعی بر آن داشته‌ایم تا دستگاه فکری استاد شهید مطهری را به دست آورده و در فضای آن پژوهش حاضر را پیش ببریم. در پایان این فصل گذاری تاریخی و بسیار اجمالی در فقه سیاسی شیعه کرده‌ایم تا مقدمه‌ای برای ورود به دو فصل بعدی باشد.

در فصل دوم: به تأثیر عوامل اجتماعی در فقه سیاسی نائینی اشاره شده است.

در فصل سوم: به تأثیر عوامل اجتماعی در فقه سیاسی امام خمینی «ره» پرداخته شده است و در خاتمه به جمع بندی و نتیجه‌گیری رسیده‌ایم.

فصل اول:

مفاهیم، کلیات و چارچوب نظری

در این فصل ابتدا در تبیین فقه و فقه سیاسی و ماهیت آن گذاری اجمالی خواهیم داشت و در پی آن به ماهیت و مبانی تحوّل فقه سیاسی در قالب ساختار فکری استاد شهید مطهری خواهیم پرداخت. که در دوران معاصر فصل نوینی را با طرح بحث «ثابت و متغیر» باز کردند. هدف این فصل تحصیل چهارچوب نظری و روش شناختی مورد نیاز برای مطالعه تحولات فقه سیاسی مرحوم نائینی و امام خمینی (ره) می باشد.

در پایان همین فصل نیز به عنوان مقدمه ای برای ورود به فصول بعدی، اشاره ای تاریخی و مختصر به فقه سیاسی شیعه می کنیم.

فقه:

در طول تاریخ «فقه» و سیر تطور آن فقها معانی متعددی برای فقه بیان کرده اند. در حقیقت تحول در مسائل و روشهای استنباط که در مسیر تحقیق پدید آمده و دانش فقه رو به بسط و فزونی نهاده دگرگونی ها و تعدد در معانی و تعاریف فقه رابه وجود آورده است. با توجه به آن چه در عبارات فقها آمده و نظر به مخطئه بودن دستگاه اجتهادی شیعه می توان گفت که فقه، مجموعه مسائلی است که بیانگر حکم شرعی عملی است خواه با واقع مطابق باشد یا نباشد.

مشهورترین تعریف را صاحب معالم آورده است. به نظر وی فقه دانستن احکام شرعی

فرعی است که از دلیلهای تفصیلی به دست آمده‌اند.^(۱)

فقه به عنوان یک علم، دارای عناصر، احکام، ضوابط و استدلالها و روشهایی بوده و با علوم دیگری فی الجمله ارتباط دارد. برای دستیابی به احکام واقعی شرعی به دو مجموعه منابع و ابزارها نیاز است. از نظر اصولیین مجموعه منابع به چهار منبع بالغ می‌شوند: کتاب، سنت، اجماع، عقل. مجموعه ابزارها در بردارنده عناصری است که وسیله عملیات استنباط اند. پس فقه محصول مجموعه فعالیت استنباطی فقها (اجتهاد) در چارچوب ادله شرعی است.

منابع فقهی نیز دارای کلیت و گستره‌ای است که در همه ابعاد مورد نیاز بشر، به رغم گونه‌گونی و تحوّل آن پاسخگو است. این مدعا مستظهر به این مبنای کلامی است که:

«اسلام به عنوان دین خاتم، کامل‌ترین دین مرسل و دربر دارنده تمام آن چه را که باید از دین نفس الامری به وحی بیان گردد، می‌باشد. از این رو ما در هر حوزه از حیات انسان، خواه فردی و خواه اجتماعی، توقع داریم شاهد موضع‌گیری اسلام و اراده‌ی رهنمود باشیم.»^(۲)

فقه سیاسی

برای تبیین مفهوم «فقه سیاسی» سخنان بسیاری گفته شده است. حاصل این گفته‌ها آن است که به طور کلی فقه سیاسی دارای دو کاربرد و اصطلاح است:

۱. فقه سیاسی به معنای عام: منظور از این کاربرد، نظریه نوع‌نگرش و بینش حاکم بر کل فقه اعم از فردی و اجتماعی است. در این مسیر از استنباط احکام مکلفین، انسانها به عنوان کسانی که در یک بستر اجتماعی و حکومتی زندگی می‌کنند در نظر گرفته شده و فتوا صادر می‌شود نه به عنوان انسان‌های منفرد و بریده از اجتماع.^(۳) این نوع از نگرش به ماهیت فقه نیز مبتنی بر این

۱. جمال الدین حسن بن زین الدین عاملی، معالم الدین و ملاذ المجتهدین، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ق، ص ۶۶.

۲. مهدی هادوی تهرانی، مبانی کلامی اجتهاد، مؤسسه فرهنگی خانه خرد، قم ۱۳۸۱، ص ۳۹۱.

۳. نجف لک‌زایی، ضرورت تأسیس فقه سیاسی، فصلنامه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی باقر العلوم، شماره ۱۳.